Dokumentace filigránu

Ing. Marie Benešová,
Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv Jihlava

Při vizualizaci filigránů je důležité hned na začátku si uvědomit co od výsledků očekáváme. Nejčastější je zjištění, v jaké papírně byl papír použitý na knihu vyroben. V případě zevrubného filigranologického průzkumu, je pak nutné do dokumentace zahrnout celý arch papíru a v případě nutnosti použít složitější metody vizualizace.

Dokumentace archu papíru

Veškeré měření, obkreslování a dokumentace provádíme z plstěncové strany papíru. Tzn. sítová strana papíru (která při čerpání papíroviny přímo lícovala s papírenským sítem) je odvrácená stranou dolů k prosvětlovacímu stolu či desce!!!

- Měříme největší rozměry dochovaného archu jak výšky, tak šířky
- Pokud se na archu papíru dochoval přirozený okraj čerpaného papíru je důležité to u rozměru zaznamenat
- Umístění osnovních drátů, jestli vedou rovnoběžně s delším či kratším rozměrem archu papíru (tím lze odvodit, jestli se jedná o oříznutý arch papíru nebo pouze jeho část např. polovinu)
- Zaznamenání struktury síta, což znamená počet osnovních drátů, výskyt postranních pomocných drátů, popřípadě odtokové kanálky a rozměry mezer mezi nimi
- Nalezení netypických znaků /abnormalit, což se myslí přerušené osnovní dráty, popřípadě jejich vychýlení z normální pozice

Dokumentace filigránu

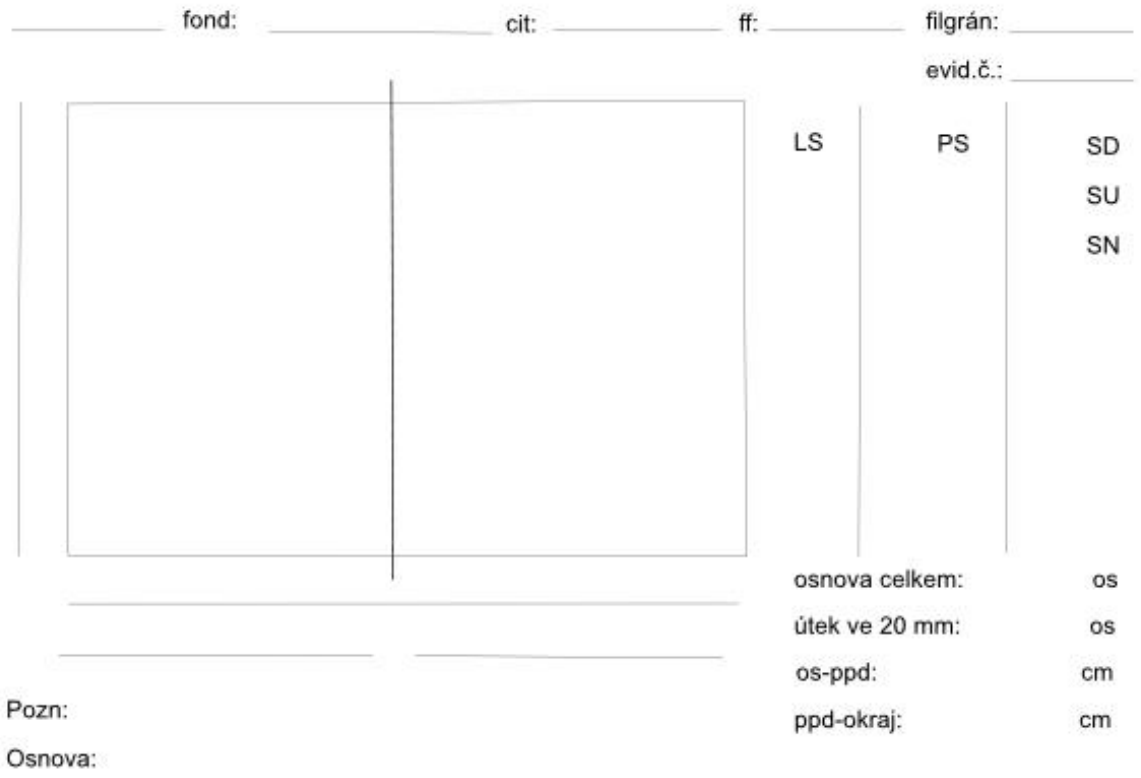
- Zachovalost filigránu, zachoval se celý nebo pouze jeho část
- Umístění filigránu vůči archu papíru, tedy střed archu/střed jedné poloviny archu/okraj
- Změření největších rozměrů filigránu (vizuální zasazení filigránu do obdélníku, jehož strany jsou rovnoběžné s osnovou a útkem, pak jsou rozměry filigránu shodné s rozměry stran obdélníku)
- Změření vzdáleností od okraje papíru k vizuálnímu obdélníku s filigránem

Fotodokumentace filigránu v procházejícím světle

- Při fotografování filigránů je důležité mít vyrovnaný arch papíru, aby nedošlo k optickým deformacím filigránu na fotografii
- Na snímku by mělo být přítomné minimálně jedno měřítko, postačí průhledná plastová pravítka, ideálně dvě na sebe kolmá na jedné fotografii
- Při přikládání měřítka by měli nejbližší osnovní dráty zůstat viditelné
- První fotografie by měla zahrnovat celý arch nebo co největší možný celek archu s filigránem, poté je možné udělat detail filigránu s nejbližšími osnovními dráty
- V případě fotodokumentace archu papíru v knižním bloku je nutné, aby prosvětlovací folie ani papír nebyly prohnuté, protože by došlo k vizuální deformaci filigránu

Popisová karta filigránu

Pro zjednodušení dokumentace filigránů byla v rámci vědecké záměru MZA Brno [BENEŠOVÁ, 2021] sestavena popisová karta, ve které je možné zakreslit umístění filigránu vůči archu papíru, zaznamenat všechny potřebné rozměry a údaje o archu papíru a filigránu a rovněž o zdroji. Tato karta pak má být uložena s obkresem a případnou fotodokumentací pro další využití.

Náhled popisové karty filigránu

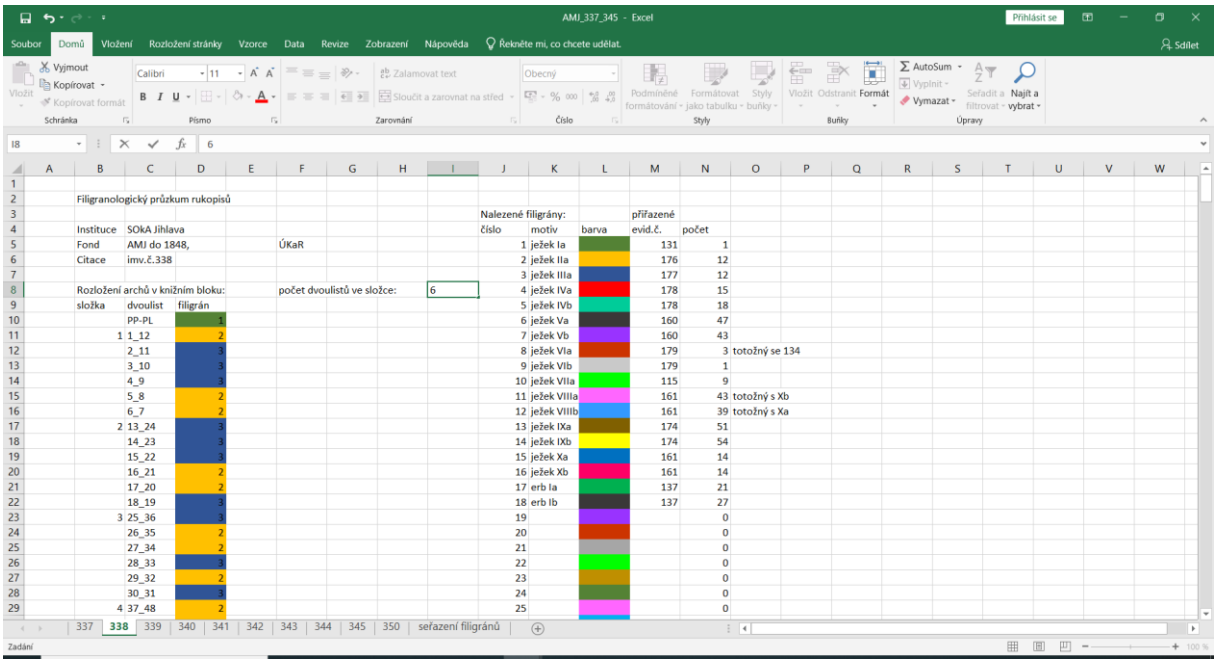
V horní části je hlavička sloužící pro citaci zdroje, folio, ze kterého je filigrán obkreslen, a název filigránu, což se shoduje s informacemi na folii. Dále je zde evidenční číslo filigránu, pod kterým bude zařazen do kartotéky v případě vedení evidence takto vizualizovaných filigránů. Pod hlavičkou s identifikačními údaji je nákres archu, tedy dvoulistu rukopisu, kde se zakresluje umístění filigránu, osnova čerpacího síta, rozměry dvoulistu a rozměry filigránu. Filigrán je možné zakreslit, ve které části dvoulistu se nachází spolu s osnovními dráty, u kterých je uvedeno číslování. Pokud se na okraji archu dochoval neoříznutý pomocný drát, popřípadě přirozený okraj papíru, tak se rovněž vyznačí do nákresu. Pod nákresem a vlevo od něj jsou linky, na které se uvádí celkový rozměr archu v centimetrech. Pod spodní linkou a vpravo od nákresu jsou linky sloužící k vyznačení rozměrů filigránu spolu s jeho odsazením od okrajů archu papíru. Linky se rozdělí na tři nebo více polí, do kterých se uvedou rozměry opět v centimetrech. Vertikální linky vpravo jsou dvě každá pro jednu stranu archu. Lze proto zaznamenat údaje i v případě složeného filigránu (každá z jeho dvou částí se nachází ve středu jednoho půlarchu). Nejvíce vpravo se nachází trojice zkratek, které znamenají, z jaké strany

papíru je pořizována dokumentace: SD – sítová strana směřuje dolů, SU – sítová strana směřuje nahoru, SN – sítová strana není identifikována. Pod nákresem jsou kolonky na vyplnění celkového počtu osnovních drátů, dochovaných na archu papíru a počet útkových drátů v rozmezí dvou centimetrů. Dále jsou uvedeny kolonky pro rozteč prvního osnovního drátu od kraje k postrannímu pomocnému drátu a rozteč od postranního pomocného drátu k přirozenému okraji papíru, které se vyplní v případě, že se na archu dochovaly. Rovněž pokud se zachoval filigrán na neúplném dvoulistu, nebo je zachován pouze neúplný filigrán, je nutné to do nákresu zaznamenat.

Záznam filigranologického průzkumu

Pro průzkum filigránů v knižním bloku byla připravena tabulka v excelu, kde se zaznamenává, jaký filigrán se nachází na jednotlivých dvoulistech knižního bloku. Od počátků výroby evropského papíru, až do 16. století, se používaly jednoduché filigrány ve středu jedné poloviny papírenského síta. Proto, když je knižní blok, respektive dvoulist, vytvořen přehnutím celého načerpaného archu, nachází se filigrán uprostřed jednoho listu, a ten druhý list dvoulistu je prázdný. V tabulce není zaznamenáváno, na kterém listu se filigrán nachází, jen je přiřazen danému dvoulistu, protože toto umístění je dáno otáčením papíru při tvoření knižního bloku a pro tento průzkum není relevantní. Pokud byl načerpaný arch papíru před použitím rozříznut na dva menší archy a až následně byly kompletovány složky, nachází se filigrán uprostřed každého druhého dvoulistu ve hřbetním přehybu. Tyto filigrány lze celé vizualizovat pouze v případě rozešitého knižního bloku. Tento okamžik nastává, pokud je rukopis natolik mechanicky poškozen, že šicí systém knižního bloku není celistvý, nebo když rukopis podstupuje komplexní restaurátorský zásah. Pokud to tak není, je možné získat pouze částečný obkres filigránu většinou s chybějící středovou částí.

V tabulce zobrazené níže je hlavička sloužící k přesné identifikaci tisku, na kterém byl filigranologický průzkum proveden. Pod ní na levé straně je předpřipravená tabulka na knižní blok, který je tvořen složkami, v tomto případě po šesti dvoulistech. Není problém tam připsat různé vyskytující se anomálie v daném tisku. Nejčastějšími jsou složky o jiném počtu dvoulistů, vložené nebo vlepené jednolisty atd. Na pravé straně je tabulka shrnující počet nalezených filigránů v knižním bloku. Zaznamenávají se zde všechny i podobné filigrány a pro tuto tabulku je jim přiřazeno číslo, které se doplňuje do tabulky vlevo. Ke každému filigránu je přiřazená barva, která po přenesení do pravé tabulky přehledně znázorní výskyt filigránů v průřezu knižního bloku. Pro obarvení všech buněk obsahující stejnou hodnotu lze použít podmíněné formátování. Po digitalizaci jejich obkresů jim jsou přiřazena evidenční čísla, která jsou později doplněna i do levé tabulky. Poslední sloupec zaznamenává celkový počet daných filigránů v celém dokumentu, který lze snadno vygenerovat funkcí COUNTIF.

Tabulka v excelu s vyplněným filigranologickým průzkumem

Vyhledávání filigránů

Pokud jsou k dispozici pouze analogové obkresy filigránů je možné je naskenovat a získat tak jejich elektronickou podobu, nebo využít k vyhledávání shodných či totožných filigránů v tištěné literatuře.

Na začátku vyhledávání je důležité, aby u publikovaných filigránů bylo uvedeno, že se jedná o obkres či fotografii v reálné velikosti tudíž v měřítku 1:1. Pak je možné obkresy na průhledné folii rovnou přikládat k v knihách publikovaných filigránům.

Další možnost je pracovat s motivy a rozměry vyhledávaného filigránu. Na jejichž základě lze podobný či shodný filigrán vyhledávat v elektronických databázích. Ve většině databází lze filigrán stáhnout ve formátu .pdf či rovnou vytisknout. Přes vytištěný filigrán pak lze opět překrýt průhlednou folií s obkresem a tvar filigránu vyhodnotit.

V případě, že chceme porovnávat filigrány pouze v elektronické podobě jsou možné dva způsoby. Na oba je lepší mít profesionální programy, aby bylo dosaženo požadujících výsledků. První způsob pracuje na úrovni prolínání se fotografií, kde je pouze vizuálně vyhodnoceno, jak moc se jednotlivé filigrány shodují. U druhého způsobu se využívá tzv. komparace obrazů, kde je možné procentuální vyjádření shody obkresů filigránů.

Porovnávání filigránů

Filigrány se stejným motivem

Motivy filigránů se často inspirovaly městskými či rodovými znaky, proto je dost časté, že se stejné motivy objevují u několika různých papíren českých ale i zahraničních. Proto byly tyto základní motivy doplňovány specifickým znakem či rovnou literou, aby byla každá papírna

zřetelně odlišena. To je ale záležitost doby kdy se množství papíren na našem území začalo rozšiřovat. Proto může být zavádějící odhadovat papírnu pouze na základě shodnosti motivu.

Filigrány podobné

Podobné filigrány se již shodují jak v motivu, tak v dalších doprovodných znacích, jako například umístění liter, doplňkové ornamenty/tvary, či umístění v erbu. Nemusí se shodovat ve velikosti či v umístění vůči osnově. Filigrány podobné lze již s určitou přesností přiřadit k jedné papírně.

Filigrány shodné

Filigrány shodné se liší pouze v přesnosti tvarů. Mělo by být shodné umístění vůči osnově čerpací formy včetně jeho umístění (umístění na stejném drátu osnovy od okraje čerpací formy). Oba filigrány obsahují shodné prvky a tvary. Dále musí být shodné i další znaky na papíru. Počet osnovních drátu a mezery mezi nimi, případné postranní pomocné dráty či odtokové kanálky. Postupem času se tvary filigránů stávaly složitějšími a komplikovanějšími až byly doplněny o jméno papírníka. Může se jednat o *párové filigrány* ale, to je nutné potvrdit filigranologickým průzkumem knižní vazby obsahující oba filigrány. U párových filigránů je časté jejich zrcadlové obrácení, které se dá poznat pouze při určování rubové a lícové strany papíru.

Filigrány totožné

Totožné filigrány by se neměli lišit v ničem, což by byl ideální případ nikoliv realita. V praxi je papír podrobován různému mechanickému napětí, což se může podepsat na kvalitě viditelnosti filigránu, která je následně zodpovědná na kvalitě obkresu či jiné formy vizualizace. Rovněž čerpací forma je namáhána při výrobě každého archu což se podepisuje na zachovalosti filigránu, který se postupně poškozuje, opravuje a v konečné fázi nahrazuje novým. Rovněž čerpací forma je postupně poškozována a bývá nahrazována – v tomto okamžiku se pak s novou čerpací formou objevuje i nový podobný filigrán. Proto jsou u totožných filigránů tolerovány pouze minimální odchylky ve tvarech i struktuře osnovních drátů.